

Lietuvių literatūros mokymo organizavimas ir kontrolė vėlyvuoju sovietmečiu

Organization and Control of Lithuanian Literature Teaching in the Late Soviet Era

SAULIUS VASILIAUSKAS

Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas

<https://ror.org/050gfgn67>

vasiliauskassaulius89@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0003-3644-8563>

Santrauka: Nors diskusijos apie literatūros mokymą mokykloje netyla ir šiandien, iki šiol stinga išsamesnio ir kritiškesnio literatūros mokymo ir jo kontrolės mechanizmų sovietmečio Lietuvoje aptarimo ir refleksijos. Stengiantis iš dalies užpildyti šią spragą, šiame straipsnyje, remiantis įvairia tyrimui aktualia medžiaga (archyvais, periodika, vadovėliais, mokyklinėmis programomis, amžininkų liudijimais, egodokumentika ir kt.), rekonstruojama, kaip buvo organizuotas literatūros mokymo procesas sovietmečiu. Koncentruojamasi į laikotarpį nuo Atlydžio iki sovietmečio pabaigos, kada švietimas imtas reformuoti. Straipsnyje aptariamos svarbesnės institucijos ir asmenybės – literatūros mokymo organizavimo lėmėjai, literatūros vadovėlių ir programų (aukštesnių klasių koncentruoti) autoriai, medžiagos mokyklai rengimo kontekstas, taip pat ir mokytojų liudijimai apie reikalavimus literatūros mokymui ir tam skirtos medžiagos raidą. Siekiama panoramiškai apžvelgti ir susisteminti lituanistinio turinio formavimo(si) istoriją vėlyvuoju sovietmečiu.

Raktažodžiai: mokykla, literatūros mokymas, mokyklinė programa, vadovėlis, lituanistika, sovietmetis.

Abstract: Although the debate about the teaching of literature in Lithuanian schools continues to this day, a more detailed and critical discussion as well as reflection on the mechanisms of teaching and controlling literature in Soviet-era Lithuania has been still lacking. In an attempt to partially fill this gap, the article

Received: 04/10/2024. **Accepted:** 12/12/2024.

Copyright © 2024 Saulius Vasiliauskas. Published by the Institute of Lithuanian Literature and Folklore Press. This is an Open Access article distributed under the terms of Creative Commons Attribution Licence, which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium, provided the original author and source are credited.

reconstructs the organization of teaching literature during the Soviet era, based on a variety of materials relevant to the research (archives, periodicals, textbooks, school curricula, testimonies by contemporaries, egodocuments, etc.). The article focuses on the period from the Thaw to the end of the Soviet era, when education underwent reforms. The article discusses leading institutions and personalities—the movers and shakers in the organization of literature teaching, the authors of literature textbooks and programs (for the upper grades), the context of the development of materials for school, as well as teachers' testimonies about the requirements for literature teaching and the development of materials for it. The aim is to present an extensive overview and systematization of the history of the development of Lithuanian studies content in the late Soviet era.

Keywords: school, literature teaching, school curriculum, textbook, Lithuanian studies, Soviet era.

1940 m. birželio 15 d. sovietams okupavus, o 1940 m. rugpjūčio 3 d. ir aneksavus Lietuvą, šalies švietimas ėmė transformuotis pagal bendrą sovietų mokyklų modelį, vykdant direktyvas iš Maskvos, tačiau lietuvių kalbos ir literatūros, kaip specifinio, nacionalinio dalyko, turinio nebuvo įmanoma iš ten perimti: vadovėlius ir kitą mokamąją medžiagą reikėjo kurtis patiems. Pokario pradžioje mokytojai ilgai neturėjo naujų vadovėlių – senieji, tarpukariniai, greitai buvo uždrausti, o naujųjų teko palaukti beveik du dešimtmečius – tad neretai pedagogai pamokas diktavo iš savo užrašų. Dalis mokytojų, nors tai oficialiai buvo draudžiama, rengdamiesi pamokoms rėmėsi prieškarinio medžiaga, pvz., Juozo Ambrzevičiaus sudarytais visuotinės literatūros vadovėliais, Adolfo Šapokos parengta *Lietuvos istorija* (1936).

Oficialiai dėmesys pamokose turėjo būti koncentruojamas į idėjinį–teminį kūrinį turinį, gana tiesmuką veikėjų elgsenos vertinimą, kadangi literatūrai buvo priskirta užduotis „ilustruoti politinę–visuomeninę problematiką, parodyti praėjusių epochų visuomeninius konfliktus ir judėjimus, nušviesti liaudies masių indėlį“ (Bukauskienė 1984: 33). Dėmesys tekstų estetikai tuo laikotarpiu buvo minimalus, literatūros lauko autonomija maksimaliai suvaržyta. Pasitelkiant sociologų Pierre'o Bourdieu ir Loico J. D. Wacquanto terminiją, stalinmečiui apibūdinti tinkama *aparato* sąvoka, bylojanti apie patologinę lauko būklę:

Tačiau tam tikromis istorinėmis aplinkybėmis [...] laukas gali imti funkcionuoti kaip aparatas. Kai viešpataujantieji įstengia ir geba numalšinti ir užgniaužti tų, kuriems viešpatauja, pasipriešinimą ir reakcijas, tuomet judama tik iš viršaus į apačią, ir galiausiai dėl dominavimo kova ir dialektika lauke išnyksta. Istorijos esama tik tuomet,

kai žmonės maištauja, priešinasi, veikia. Totalitarinės institucijos [...] arba diktatoriškos valstybės yra pastanga institucionalizuoti istorijos pabaigą. Taigi aparatai yra ribinis atvejis, laikytinas patologine lauko būkle (Bourdieu, Wacquant 2003: 137).

Situacija ėmė keistis po Stalino mirties, prasidėjus Atlydžio („atšilimo“) laikotarpiui, padaugėjus dėmesio tekstų estetikai ir literatūros teorijai. Tiesa, jos integravimas į mokyklinių programų turinį dar buvo parodomasis. Pasak lituanisto ir ilgamečio vadovėlių autoriaus Liongino Šepkaus, buvo „mechaniškai ieškoma literatūros istorijos pavyzdžių abstrakčiai pateiktoms literatūros teorijos žinioms iliustruoti, neparodant, ko siekia rašytojas, naudodamas vienokią ar kitokią priemonę, pavadintas formalistiniu“ (Šepkus 1955: 6).

Nepaisant sąlyginio laisvėjimo, ir toliau vienintelė oficialiai leistina buvo marksistinė-leninistinė literatūros samprata, kurios paisydami švietimo darbuotojai, pedagogai ir mokiniai kūrinuose turėjo ieškoti literatūros „ryšio su gyvenimu“, liaudiškumo, klasių kovos, ateizmo, internacionalizmo ir kitų ideologinių aspektų iliustracijų, o rašytojų biografijas (re)konstruoti nutylėdami ideologiškai netinkamas biografines detales arba įvardydami jas kaip „gyvenimo ir kūrybos prieštaravimus“. Iš mokytojų reikalauta tuos „prieštaravimus“ pabrėžti:

Girdime balsų, kad lietuvių literatūros vadovėliuose per mažai akcentuojamas klasinis literatūros pobūdis, giliau neatskleidžiami kai kurių ikitarybinio laikotarpio rašytojų idėjiniai prieštaravimai bei ribotumai. Mokytojui reikia būti atidžiam, išryškinant idėjinius prieštaravimus tokių rašytojų, kaip A. Baranauskas, V. Kudirka, Maironis, Vaižgantas, V. Krėvė, B. Sruoga, V. Mykolaitis-Putinas (Katinas 1973: 2).

Nors mokytojai galėjo elgtis drąsiau ir ieškoti būdų, kaip mokiniams perteikti nesusovietintą literatūros ir estetikos turinį, jų elgesys buvo stebimas ir kontroliuojamas.

Mokytojų ir pamokų kontrolė

Režimo linijos nesilaikantiems mokytojams grėsė sankcijos – „perkėlimas iš vienos darbo vietos į kitą, atleidimas be teisės dirbti mokytojo darbą, atskirais atvejais – baudžiamosios bylos“ (Bruzgelevičienė 2008: 49), nors vėlyvuojau

sovietmečiu jos ir nebebuvo tokios drastiškos, kaip karo, pokario metais, kuomet šimtai pedagogų buvo išstremta (žr. Kašauskienė 2002).

Darbą mokykloje lydėjo gausus mokymo proceso reglamentavimas, dažna mokyklinių programų kaita¹, mokytojų pamokų stebėjimas ir vertinimas. Tikrinti pamokų buvo siunčiami LTSR švietimo ministerijos inspektoriai, partijos ir komjaunimo atstovai (paprastai po naujų nutarimų, KP sprendimų, susijusių su švietimu). Inspektoriai stebėdavo, ar pamokose nėra ko nors „antitarybiško“, ar pakankamas moksleivių „politinis-idėjinis bei internacionalinis auklėjimas“ ([„Aptartas mokyklų inspektavimo klausimas...“] 1959), tikrindavo, kaip mokytojai naudojami programomis, planais, kokia metodika vadovaujasi, ar nedėsto pernelyg nuobodžiai ir sausai. Inspektoriai taip pat tikrino, kaip mokiniams sekasi laikyti lietuvių kalbos ir literatūros egzaminus, rašyti rašto darbus.

Nors iš mokytojų reikalauta „atskleisti mokiniams literatūros klasinį pobūdį, jos partiškumą, literatūros reiškinių socialinį-istorinį sąlygotumą“ (*Vidurinių mokyklų programos* 1960: 8), sykiu stebėta, kad mokinių darbuose tai nebūtų suprantama ir perteikiama pernelyg tiesmukai, šabloniškai. Dažnoje inspektorių patikros ataskaitoje aptarti mokinių rašiniai kritikuoti dėl perdėto schematiškumo, konspektiškumo, paviršutiniško atskirų kūrinio epizodų atpasakojimo. Mokyklos valdybos inspektoriumi dirbęs rašytojas Jonas Mikelinškas 1960 m. birželio 20 d. pažymoje dėl egzaminų eigos Plungės rajono mokyklose savo kritiką dėstė taip:

Susipažinus su lietuvių kalbos rašomaisiais darbais, galima konstatuoti, kad abiturientai daugiau ar mažiau sugeba analizuoti kūrinuose iškeltas idėjas, problemas, tačiau pasigendama savarankiškumo, nagrinėjimo originalumo, kiek naujesnių minčių. Pačių kūrinių analizė perdėm jau pasisavinta iš mokytojo žodžių arba iš kritikinių straipsnių. Pvz., Platelių vidurinės mokyklos abiturientų, nagrinėjančių temą „Tamsaus ir prietaringo kaimo merginos tragedija „Paskenduolėje“, darbuose randa panašių net ištisų sakinių ([Mokyklų valdybos inspektorius...] 1960).

Be šių dalykų taip pat tikrinta, ar kabinetuose tebekaba Komunistų partijos lyderių portretai, ar nėra „buržuazinės“ Lietuvos simbolių. Tokie tikrinimai,

1 Šį tyrimą kiek sunkino tai, jog niekur vienoje vietoje nėra išlikusių (bent nepavyko rasti) visų programų: jas teko rinkti „apgraibomis“ – iš Nacionalinės ir Vilniaus universiteto bibliotekų, Kaune esančio Lietuvos švietimo muziejaus, taip pat personalinių archyvų.

o sykiu ir pačių mokyklų – jų direktorių – inicijuoti pamokų aptarimai², kitų mokytojų stebėtų pamokų recenzijos (pvz, kaip pamokose diegiamas „moksli- nis-ateistinis auklėjimas“, ugdoma „meilė darbui“), mokymo atmosferą priso- drindavo baimės, kartu dar labiau apkraudavo ir taip dažnai krūvius viršijusią mokytojų darbo rutiną: „Ataskaitų ataskaitos, kiekvienos klasės ir kiekvieno dėstomojo dalyko suvestinės, nuobodžiausi posėdžiai su pabarimais, įspėjimais, pagraudimais dėl nepakankamo idėjinio lygio, dėl kiekvieno dvejeta. Kasdien imi sąsiuvinį po sąsiuvinio, nors akys lipte limpa“ (Katinienė 2010: 270).

Mokyklų mokslinio tyrimo institutas ir mokyklinių programų rengimas

Pagrindinis dokumentas, reglamentuojantis lituanistinių pamokų turinį ir struk- tūrą, buvo išsamios ir dažnai leistos lietuvių kalbos ir literatūros programos (skai- čiuojant ir programų projektus, vien 1954–1988 m. pasirodė 25 vidurinėms moky- kloms skirtos programos). 1958 m. prie ministerijos įsteigus Mokyklų mokslinio tyrimo institutą³ (1973 m. pervardintas Pedagogikos mokslinio tyrimo institutu), kuris turėjo paisyti nurodymų iš LTSR Švietimo ministerijos⁴, didelis mokyklinių programų rengimo ir svarstymo krūvis atiteko būtent jo darbuotojams⁵.

Didelis dėmesys rengiant programas buvo skiriamas aukštesnių klasių kon- centru, reprezentavusiam lietuvių literatūros istoriją, jos – o per ją ir mokykli- nio literatūros kanono – svarbiausius rašytojus. Šio koncentro ribos sovietmečiu kito: nuo 1949 m., įvedus privalomą septynmetį vidurinį mokslą, iki 1962 m.,

2 Pvz., lituanistė Bronė Katinienė atsimena: „lankytų pamokų aptarimai – čia jau direktoriaus darbas, o jis vis pabrėžia – trūksta idėjinio auklėjimo: tas eilėraštis apie Trakus, Vilnių, kokia dvesianti katytė – na, ir tegul dvesia, kam ją dar šaudyti, [...]“ (Katinienė 2010: 268).

3 Plačiau apie instituto istoriją ir jo įkūrimo aplinkybes žr.: Dobrovolskis 2009: 193–197; Lukšienė 1998: 11–21.

4 Pavyzdžiui, R. Norkevičienės teigimu, rengiant 1978 m. programos projektą LTSR Švietimo ministerijai buvo pasiūlytas ir potencialus vadovėlio VIII kl. kolektyvas, tačiau „ministerijos metodinio skyriaus viršininkas vadovėlių rengėju įrašė tuometinio sektoriaus vadovo, nedaly- vavusio rengiant programą, pavardę. Bandant protestuoti, pateiktas kaltinimas nacionalizmu, netinkamų autorių (L. Abraitytės, L. Tupikienės) parinkimu, todėl pasiūlyta arba pritarti politiškai patikimo asmens vadovavimui, arba išeiti iš instituto“ (Norkevičienė 2007: 33).

5 Iki 1958 m. programas rengė Švietimo ministerija. Joje veikė mokyklų valdyba, taip pat – moky- mo-metodinis skyrius, kuriame buvo aptarinėti ir programų, ir literatūros vadovėlių rankraščiai.

kada realizuotas (1959 m. įvestas) privalomas visuotinis aštuonmetis mokymas, apėmė VIII–XI klases, nuo 1963 m. – IX–XI kl., o nuo 1986 m., įtvirtinus dvylika metų trunkantį vidurinį mokymą, X–XII kl.

Aukštesnių klasių kursas buvo struktūruojamas istoriniu-chronologiniu principu: nuo tautosakos, senosios literatūros iki naujausios – tarybinės – literatūros. Savita, kad būtent tautosaka pasirinkta laikyti lietuvių literatūros istorijos pradžia. Nors programose ji pristatyta kaip „liaudies pasaulėžiūros išraiška žodžio meno paveikslais, klasių kovos ginklas“, o ilgai – iki pat 1980 m. – buvo skirstoma į ikitarybinę ir tarybinę (vėliau tarybinę iš programų išėmus), sprendimas pradėti literatūros istoriją nuo tautosakos ne sykį kritikuotas ir kaltintas perdėtu „etnografizmu“.

Medžiagai aukštesnių klasių programose struktūruoti pasirinktas istorinis-chronologinis principas, viena vertus, turėjo padėti mokiniui geriau perprasti literatūros raidos tendencijas, kita vertus, ilgą laiką jį lydėjo supaprastintas, marksistinė ideologija persmelktas požiūris į literatūros ir visuomenės, istorinių aplinkybių santykį. Be to, mokyklinio turinio rengėjams ne visuomet buvo lengva autorių priskirti vienam ar kitam laikotarpiui, dėl dalies atvejų kildavo nesutarimų. Nors istorinis-chronologinis programų dėstymo principas išliko visą sovietmetį, pasitaikydavo siūlymų jį keisti ir, pvz., pradėti programą nuo naujaisių, šiuolaikinių kūrinių. Vis dėlto dažniausiai tokie į esmingesnius struktūrinius pokyčius orientuoti pasiūlymai sulaukdavo kritikos ir ryškesnių pokyčių neatnešė.

Remiantis sukaupta medžiaga buvo rekonstruota, kad už programų literatūros dalies aukštesnėms klasėms rengimą Mokyklų mokslinio tyrimo institute buvo atsakingi šie lituanistai: institutą įkūrus – Eufemija Savickaitė; nuo 1963 iki 1966 m. – Adolfas Juršėnas, nuo 1966 m. iki sovietmečio pabaigos – Regina Norkevičienė. Apskritai mokyklinę lituanistiką institute tyrinėjo keli darbuotojai, pasidaliję sritimis ir bendradarbiaudami tarpusavyje. Minėtini ilgamečiai instituto darbuotojai, susiję su lietuvių kalbos ir literatūros tyrimais: Savickaitė (dirbo nuo 1958 m.), Zita Alaunienė (nuo 1960 m.), Bronius Dobrovolskis (nuo 1958 m.), Teresė Bukauskienė (nuo 1977 m.), Laima Tupikienė (nuo 1976 m.).

Programų rengimo procesą lakoniškai galima nusakyti taip: parengtą literatūros mokymo programos projektą institutas siūsdavo LTSR Švietimo ministerijai, ši – įvairioms įstaigoms: Lietuvių kalbos ir literatūros institutui, LTSR Rašytojų sąjungai, universiteto ir institutų literatūros katedroms, mokykloms.

Jei atsiliepimai vėluodavo, ministerija vėl siūsdavo priminimus, prašydama kritikos ir pastabų. Sulaukusi atsakymų, ministerija galėdavo prašyti instituto į juos atsižvelgti, pataisyti bei paruošti galutinį variantą Švietimo ministerijos kolegijai tvirtinti⁶. Vėliau programos buvo siunčiamos Valstybinei pedagoginės literatūros (nuo 1964 m. „Šviesos“) leidyklai, leidykla galiausiai atsiūsdavo korektūras, jas peržiūrėjus buvo tvirtinamas variantas spaudai, jo tiražas. Šiame procese bent formaliai dalyvavo ir LKP CK, kuriam buvo siunčiamos žinios apie programų (ir vadovėlių) rengimo procesą. Institutas ir ministerija taip pat turėjo reaguoti į įvairių partinių suvažiavimų metu priimtas rezoliucijas, direktyvas, susijusias su lietuvių kalbos ir literatūros mokymu.

Nors tai patikrinti sudėtinga, ilgametės darbuotojos Norkevičienės teigimu, kadangi LKP CK konsultuodavosi su Švietimo ministerija, neretai patys instituto darbuotojai rengdavo tų partinių direktyvų turinį:

jeigu CK reikdavo ko nors, susijusio su lituanistika, tai ministerija paprašydavo instituto, kad mes paruoštume medžiagą. Savickaitė rinkdavo medžiagą, o aš, kadangi mano tokia lengva ranka, greitai rašydavau. Mes paruošdavom, paduodavom ir gaudavom tai, ką padavėm ([„Stengdavomės laikytis Hipokrato...“] 2023: 198).

Tai galėtų liudyti didelę švietimo ir partinių institucijų sampyną, o sykiu ir instituto veiklos svarbą organizuojant lituanistinio mokymo turinį.

Parengtos programos paprastai buvo išsamios (programa lyg „mini vadovėlis“), o jų turinys struktūriškai skyrėsi į pagrindines (monografines) ir apžvalgines temas. Apžvalginės temos turėjo atskleisti kontekstą, atskirus literatūrinio proceso raidos etapus, o monografinės temos buvo skirtos atskirų rašytojų kūrybai. Nors tokia struktūra būdinga visam laikotarpiui, tačiau dalis autorių „migravo“ iš monografinių į apžvalgines ir atvirkščiai: taip skirstyti akcentai, dėmesio konkretiems kūrėjams kiekis.

Prie kiekvienos temos programose buvo nurodomas pamokų, skiriamų vienam ar kitam autoriui/laikotarpiui, skaičius, kurio turėjo paisyti mokytojai. Nagrinėjant prozą ar pjeses, mokiniam klasėje tekdavo vertinti veikėjų poelgius: ar

6 Ministerijoje veikė lietuvių kalbos ir literatūros mokymo komisija, kuri galėjo priimti arba atmesti programos variantus. Jos narių sąrašas per laiką varijavo. Pvz., 1981 m. iš 19 narių joje dirbo: Teresė Bukauskienė, Vincas Auryla, Petronėlė Česnulevičiūtė, Vytautas Galinis, Juozas Girdzijauskas, Regina Norkevičienė, Eufemija Savickaitė, Lionginas Šepkus, Jonas Vildžiūnas.

jie teisingi ideologijos požiūriu, kiek ir ko iš jų galima būtų pasimokyti. Pamokose taip pat reikalauta nagrinėti politizuotus tekstus – vienas tokių pavyzdinių buvo Lenino straipsnis „Partinė organizacija ir partinė literatūra“ (1905). Dėmesys lietuvių literatūrai pamokų skaičiumi konkuravo su dėmesiu rusų literatūrai, kadangi lietuvių literatūra turėjo būti dėstoma „glaudžiai ją siejant su rusų klasikine ir tarybine literatūra, atkreipiant mokinių dėmesį į tai, kad nuo pirmųjų rašto paminklų (metraščių, kronikų, statutų...) lietuvių tautą artimai siejo draugystės ryšiai su kaimyninėmis slavų tautomis, ypač su didžiąja rusų tauta (*Vidurinių mokyklų programos: lietuvių kalba ir literatūra VIII–XI kl.* 1961: 9)“.

Dėl griežto kontroliavimo ir ideologinio spaudimo viešumoje plito mokytojų nepasitenkinimo nuotaikos. Vilniaus mokytojų viešame laiške, 1957 m. spausdintame *Tiesoje*, rašyta: „Susidarė savotiška tradicija: nukrypai nuo programų 2–3 pamokomis – dar pakenčiama, daugiau – gausi rimtą mokyklos vadovų arba vadovaujančiųjų švietimo organų inspektūros pastabą“ ([Rimtai peržiūrėti literatūros programas“] 1957). Straipsniuose buvo reikalaujama daugiau laisvės mokytojui⁷, o sykiu – į programų ir vadovėlių rengimo procesus labiau įtraukti mokytojus. Išlikusiose diskusijose ryški įtampa dėl laiko, skiriamo estetiškai vertingesnei literatūrai, ir laiko, skiriamo sovietiniams, tik dėl ideologiškai aktualių temų į programas patekusiems kūriniams. Pvz., 1966 m. *Literatūros ir meno* redakcijoje vykusiame pasitarime literatūros dėstymo klausimais lituanistė Bronė Katinienė kvestionavo tokių kūrinių kaip Aleksandro Gudaičio-Guzevičiaus *Kalvio Ignoto teisybė*, Teofilio Tilvyčio *Usnynė* meninę vertę, teigdama, kad dėl pasenusios programos mokiniai nebemyli literatūros ([Pasitarimas Literatūros ir meno redakcijoje...] 1966). To paties pasitarimo metu kita lituanistė, Laima Abraitytė, liudijo, kad mokytojams visai nelieka laiko pabūti su savimi, kad tvyro „[i]vartyta baimė, nepasitikėjimas. Sunku atsitiesti“ (ibid.).

Programos nuolat kritikuotos ne tik dėl perdėto reglamentavimo, bet ir dėl turinio perkrovos ir palyginti mažo jam išdėstyti skirto laiko, dažnos kaitos (vadovėliai vėluoja, jų autoriai nespėja reaguoti į programas), šabloniškumo,

7 Tarp straipsnių, kuriuose kalbama apie pamokų skaičių vienam ar kitam autoriui, pasitaiko ir tokių, kuriuose siūloma mokytojui renkantis kūrinius duoti visišką laisvę. Pvz.: „Ar neleistina iš tarybinės lietuvių literatūros pasirinkti nagrinėjimui kūrinius savo nuožiūra? Tegu įsiliepsnoja mokyklose ginčai, tegul mokiniai mokosi apginti savo teiginius ir savarankiškumą, tegul gimsta savas skonis ir sava nuomonė“ (Šidlauskas: 1966).

schematiškumo, kuris persiduodavo mokiniams, palyginti menko dėmesio tekstų estetikai, per mažo atsižvelgimo į mokinių amžių ir interesus.

Reaguodami į pastabas, programų rengėjai svarstydavo, kiek pokyčių ir ko-kius galima įvesti, dėl ko ginčytis būtų prasminga ir perspektyvu (t. y. kokie pokyčiai konkretaus laikotarpio ideologinės kontrolės vartus galėtų „pramušti“ lengviau, o dėl kurių gal dar neverta / nėra galimybių ginčytis). Dalis svarstymų vykdavo dar iki oficialių posėdžių neformalių pokalbių ar tiesiog užrašų sau forma. Pvz., archyve išlikusiame rankraštyje su pastabomis ir atsiliepimais dėl lietuvių literatūros programų bei vadovėlių (1970 12 10) Norkevičienė parašėte buvo palikusi tokį komentarą: „Be to, nėra galimybių praplėsti V. Montvilos ar dabartinės lyrikos dėstymą XI klasėje, nes minėtų rašytojų kūryba nagrinėjama IX ir X klasėse“ ([Pastabos dėl atsiliepimų apie...] 1970). Vėliau komentarą nubraukė ir pridūrė – „Neverta atsimušinėti“ (ibid.).

Nors dėl ribotos straipsnio apimties plačiau konkrečios programos čia neanalizuojamos, galima apibendrinti, kad vėlyvučiu sovietmečiu – nuo Atlydžio iki Sąjūdžio laikotarpio – Lietuvoje literatūros programų aukštesnėms klasėms turinys bene esmingiausiai keitėsi du kartus – išleidus programas 1957 ir 1970 mokslo metams. 1957 m. programa tapo pirmąja stabilia reikšmingiau atnaujinta programa, kurioje jau kiek padaugėjo dėmesio kūrinių estetikai, buvo išplėsta Vakarų literatūros skiltis. 1970 m. programai (ir 1969 m. programos projektui⁸) ruošiasi ilgai – jau rengiant šį projektą protokoluose juntamas ryškėjantis posūkis nuo ideologijos prie estetikos. Pvz., Lietuvių kalbos ir literatūros metodinės komisijos posėdžio, vykusio 1967 m. rugsėjo 18 d., metu Vanda Zaborskaitė pabrėžė, kad „[šis] variantas geresnis. Atsisakyta sociologizavimo. Priartėta prie dabartinio literatūros mokyklos lygio“ ([Lietuvių k. ir literatūros metodinės...] 1967), Liuda Ruseckienė fiksavo, kad „atnaujintas S. Nėries kūrybos pateikimas, parinkti meniškesni eilėraščiai“ (ibid.), o Aleksandras Šidlauskas teigiamai vertino naują XI kl. turinio dėstymo principą ir didėjančią laisvę mokytojui: „gera XI klasės programa, literatūros pateikimas žanriniu principu. Laisvė pasirinkti kūrinių, reguliuoti valandų paskirstymą – gerai“ (ibid.).

1970 m. programoje gerokai sumažėjo ideologinių trafaretų, labiau susitelkta į grožinės literatūros specifiką (programoje prie kūrinių atsirado tokie apibūdinimai kaip vaizdavimo sąlygiškumas, simboliškumas, vidinis monologas,

8 Programos projektai pirmiausia buvo išbandomi keliuose pasirinktose mokyklose, vėliau laukta reakcijos ir pastabų, kaip programa veikia praktikoje, ką dar galima patobulinti.

kompozicijos naujumas), įtraukta daug iki tol programose nebuvousių svarbių rašytojų⁹. Esminis pokytis buvo tai, jog XI klasės kursas, pristatęs naujausią lietuvių literatūrą, pradėtas struktūruoti ne istoriniu-chronologiniu, kaip iki tol, o žanrinio principu. Toks pokytis, anot prie programų sudarymo dirbusios Norkevičienės, leido daugiau dėmesio skirti literatūriškai (žanriškai) vertingesniems autoriams ir kūriniam, sumažinant (nustumiant į apžvalgų skiltis, o galiausiai visai eliminuojant iš programos) dėmesį autoriams, ankstyvuoju sovietmečiu į programas patekusiems pirmiausia dėl ideologinių paskatų (pvz., Gudaičiui-Guzevičiui, Vincui Mickevičiui-Kapsukui).

Nepaisant programos, kurią galima laikyti tam tikru postūmiu to meto mokyklinėje lituanistikoje, 1971 m. priimamas LKP CK nutarimas „Tobulinti humanitarinių dalykų mokymą, didinti jų poveikį komunistiniam moksleivių auklėjimui“, o po jo vėl griežtinamas spaudimas mokykloms, didėja kontrolė. Tai atsiliepia ir autorių selekcijai, pavyzdžiui, 1970 m. programose jau minėti modernūs poetai Marcelijus Martinaitis ir Judita Vaičiūnaitė 1971 m. yra išimami, į programą grįžta tik 1985 m.; prozininkas Icchokas Meras išimamas jam pasitraukus į Izraelį (1972), jo nebelyka nuo 1973 m. pasirodžiusios programos. Vėliau apie dešimtmetį programose pokyčiai sulėtėja, yra palyginti nežymūs. 9-ajame dešimtmetyje pokyčių dažnėja, į programas įtraukiama daugiau modernesnių, estetiškai vertingesnių rašytojų (pvz., 1985 m. – Juozas Aputis, grįžta Vaičiūnaitė, Martinaitis; 1987 m. paminimi Bronius Radzevičius, Romualdas Granauskas). Baigiantis sovietmečiui programos trumpėjo, kol galiausiai pereinamoji 1989-ųjų programa tepriminė autorių ir kūrinių sąrašą: atsisakyta anotacijų ir patiems mokytojams palikta didesnė laisvė, kaip kokių autorių ir kūrinių interpretuoti.

Vėlyvuoju sovietmečiu vykusios mokyklinių programų aukštesnėms klasėms raida skirstytina į tris tarpusavyje susisiekiančius laikotarpius, susijusius su istoriniu kontekstu: „atšilimo“ (nuo 1957 m.), vedusį į programų, o kartu ir literatūrinio ugdymo pokyčius, dėmesį tekstų estetikai; dalinės stagnacijos (po 1970 m. programų raida sulėtėjo) ir programų reglamentavimo trumpėjimo ir laisvėjimo 9-uoju dešimtmečiu.

9 Programa, be kitų, atsiranda Jurgis Baltrušaitis, Šatrijos Ragana, Ignas Šeinius, Jurgis Savickis; pirmąsyk paminimi Romualdas Lankauskas, Jonas Mikelinckas, Icchokas Meras, Marcelijus Martinaitis, Judita Vaičiūnaitė.

Vėluojantys literatūros vadovėliai ir jų kritika

6-ojo dešimtmečio pradžioje mokytojams vis dar trūko ir literatūrai mokyti skirtos medžiagos, ir pačių literatūros tekstų. 1952 m. šiai spragai iš dalies užpildyti parengtos trys literatūros chrestomatijos (VIII, IX ir X klasėms). Jose publikuoti ne tik lietuvių, bet ir rusų, visuotinės literatūros kūriniai. Julius Būtėnas, vadovavęs chrestomatijų sudarymo darbui, prisimena:

Literatūros chrestomatijoms parengti sudarytas autorių kolektyvas, kiekvienai chrestomatijai po tris autorius, kuriuos pasiūlė, parinko Švietimo ministerija su Partijos CK pritarimu. Du autoriai buvo iš Švietimo ministerijos, jos inspektoriai A. Chlebinkas ir S. Maceikienė, na, ir S. Nėries vidurinės mokyklos literatūros mokytoja E. Mackevičienė bei VII vidurinės mokyklos mokytoja L. Mičiulytė. Mano pavardė figūravo visose trijose chrestomatijose – VIII, IX ir X klasėms; dvi su S. Maceikiene ir L. Mačiulyte, o viena, X klasei, su A. Chlebinku; sudarant dalyvavo ir E. Mackevičienė, bet jos pavardę antraštėje minėti buvo uždrausta dėl kažkokių neaiškumų jos vyro anketoje, nors kaip pedagogė buvo pripažinta ir vertinga (Būtėnas 1992: 22).

Netrukus po chrestomatijų pasirodė ir straipsnių apie literatūros mokymą rinkiniai *Lietuvių literatūra* (I d. – 1954, II d. – 1956), tapę pagalbine priemone mokytojams. Tarp straipsnių, kurių daugelis prieš tai jau buvo skelbti spaudoje, autorių – Vincas Mykolaitis-Putinas, Kostas Korsakas, Meilė Lukšienė, Zaborškaitė, Antanas Venclova, Vytautas Kubilius, Būtėnas. 1956 m. vėl pradėjo eiti *Mokinio bibliotekos* serija, skirta programinių autorių kūrybai¹⁰, tais pačiais metais Respublikinis mokytojų tobulinimosi institutas pradėjo organizuoti „Pedagoginius skaitymus“, po kurių paprastai leisti pranešimų pagrindų parengti straipsnių rinkiniai, taip pat buvę lituanistų darbo orientyrais¹¹.

10 Serijoje stengiasi atrinkti ideologiškai reprezentatyvesnius kūrinius ar/ir jų ištraukas. Pavyzdžiui, 1956 m., svarstant, ką parinkti Cvirkai skirtai serijos knygai, teigta: „Čia būtinai reikia duoti romano [„Frank Kruk“] ištraukas, kurios išryškintų Krukelio išvykimo į Ameriką priežastis bei tikslus, nes jo, kaip buržuazinio vertėivos, paveikslas be viso to bus blankus ir nepilnas“ ([P. Cvirkos ir J. Žemaitės kūrinių...] 1956).

11 Pasak edukologo Leono Jovaišos, „[p]edagoginių skaitymų paskirtis – tirti, apibendrinti ir skleisti pedagogų darbo patirtį. Tyrimas daugiausia rėmėsi asmenine patirtimi, laimėjimų akcentavimu, vertinimu. [...] Įdomu, kad daugelis mokytojų pranešimus rašė apie ateistinių auklėjimą, materialistinę pasaulėžiūrą, tarybinio patriotizmo ugdymą. Tai, matyt, jiems buvo politiškai naudinga“ (Jovaiša 1998: 200–201).

Galiausiai ėmė eiti ir ilgai laukti lietuvių literatūros vadovėliai vidurinėms mokykloms. Pirmasis pasirodė 1957 m. – tais pačiais metais, kai išėjo pirmasis akademinės lietuvių literatūros istorijos tomas (sud. K. Korsakas), formaliai ir turėjęs reprezentuoti ir įtvirtinti naujuosius sovietinius lietuvių literatūros vertinimo principus. Pirmąjį vadovėlį parengė literatūrologas Būtėnas (I dalis skirta feodalizmo epochos literatūrai), o jį tai padaryti ilgą laiką ragino LTSR Švietimo ministerija ir Pedagoginės literatūros leidykla. Ruošdamas vadovėlį Būtėnas teigė susipažinęs su kitų šalių analogais, skundėsi, kad jau anksčiau Latvijoje išleista vadovėlių rengė net 7 autorių kolektyvas, o jam tekusi tokia didelė našta (Būtėnas: 1978) (o kartu – ir svarba formuojant, įtvirtinant mokyklinį literatūros kanoną). Tiesa, pirmoji vadovėlio laida buvo sustabdyta, tiražas po svarstymų ir kritikos LKP CK sunaikintas. Tokį veikimą vadovėlio autorius retrospektyviai aiškina tuo, jog sutapo ilgai vėlavusios Lietuvių kalbos ir literatūros instituto rengtos literatūros istorijos ir galbūt pernelyg ambicingas – vadovėlio pavadinimas (*Lietuvių literatūros istorija*), tai galėjo įžeisti literatūros istoriją rengusį literatūrologą Kostą Korsaką bei išprovokuoti didelę kritiką vadovėlio skyriui „Nacionalinio išsivadavimo judėjimas“, kurį ypač užsipuolė tuometinis LKP CK skyriaus vedėjas pavaduotojas Vytautas Radaitis:

[...] labiausiai kibo prie skyriaus „Nacionalinio išsivadavimo judėjimas“, taigi prie tautinio atgimimo laikotarpio, kaip anuomet vadinome, nušvietimo. [...] V. Radaitis iškalbingai įrodinėjo, kad ši knyga neturi pasiekti mokinio, nes ji ydinga. Reikia ją sunaikinti. Sekretorius V. Niunka buvo žmogiškesnis. Jisai siūlė leisti knygą plauti, bet paruošti smarkią kritiką-recenziją, o kitais metais, leidžiant antrą leidimą, autorius galės pataisyti. Deja, jaunas marksistas nesutiko, laikėsi savo – uždrausti! (Būtėnas 1992: 27–28).

Vadovėlis buvo pervadintas *Lietuvių literatūros vadovėliu* ir atlikus pataisymus netrukus vėl buvo išleistas (dvi dalys: feodalizmo ir kapitalizmo epochoms iki 1917 m.). Palyginti trumpame – 112 p. – vadovėlyje, be kitų dalykų, pasigesta vizualinės medžiagos (rašytojų portretų, autografų). Pagyrų autorius sulaukė dėl naudojamų tekstų įvairovės:

Pavyzdžiui, autorius panaudoja Donelaičio užrašų citatas, kurios atspindi jo neapykantą dvarininkams. Rašytojo D. Poškos pažiūros į liaudį atskleidžiamos panaudojant

jo epigramas, kuriose Poška atvirai pasisako, kad „geriau su degutuotu gyventi muziku, negu su jo mylista, vargdienių lupiku... (Gumbinaitė 1958).

Pabrėžtina, kad, nors programose aukštesnio koncentro literatūros kursas pradedamas tautosaka, šiame Būtėno vadovėlyje tautosaka aptarta tik lakoniškai įvade, ir, nors minimas glaudus ryšys tarp jos ir literatūros, ji nelaikoma lygiaverte literatūros istorijos dalimi: „[l]iteratūros istorija nagrinėja individualinę [būdingą atskiram asmeniui] rašytinę kūrybą. [...] Tautosaka šiame leidinyje bus liečiama tiek, kiek ji turėjo poveikio vienam ar kitam rašytojui“ (Būtėnas 1957: 4). Literatūros kursas čia pradedamas nuo raštijos pradžios, metraščių. Tautosakos dalis atsirado vėliau: švietimo ministerijos reikalavimu ją parašė mokytoja Aleksandra Šalčiūtė¹² – 1960 m. išėjo jos parengtas atskiras VIII kl. skirtas tautosakos vadovėlis.

1960 m. pasirodė ir lituanisto Liongino Šepkaus vadovėlis, pristatantis naująją – sovietinę – lietuvių literatūrą, perteikias „marksistiniu metodu parašytą lietuvių tarybinės literatūros istoriją“. Ir rankraščio svarstymo etapu, ir vos pasirodęs jis sulaukė daug kritikos – be kitų dalykų, kaltintas už dalinį programos nepaisymą, kūrinių, kurie (dar) neįtraukti į programas, nagrinėjimą:

[...] vadovėlyje nagrinėjama visa eilė naujausios mūsų tarybinės literatūros veikalų, neminimų programoje. Tai Just. Marcinkevičiaus poema „Dvidešimtas pavasaris“, J. Grušo drama „Herkus Mantas“, naujausios poezijos apžvalga ir kt. Tai nėra vadovėlio trūkumas, nes, netenka abejoti, kad šie veikalai ateityje bus įtraukti į literatūros programas. [...] Antra vertus, vadovėlyje nerandama kai kurių programoje numatytų kūrinių arba jie tik paminimi, o ne nagrinėjami ([L. Šepkaus „Lietuvių literatūros vadovėlio...“] 1958).

Autorius bandė atsikirsti į kritiką teigdamas, kad atsižvelgia į mokytojų poreikius ir neišvengiamą programų kaitos perspektyvą. Naujieji (sovietiniai) klasikai – Nėris ir Petras Cvirka – dėmesio (medžiagos apimties) prasme vadovėlyje dominuoja.

Vadovėlio, skirto tarpukario literatūrai aptarti, laukta dar ilgiau – 1966 m. pasirodė Vytauto Galinio¹³ vadovėlis X kl. *1917–1940 laikotarpio lietuvių literatūra*,

12 Aleksandra Šalčiūtė 1960–1963 m. dirbo Valstybinės pedagoginės literatūros leidyklos redaktore.

13 Galinis buvo ir vienas iš trečiojo akademinės „Lietuvių literatūros istorijos“ tomo, skirto tarpukariui (kapitalizmo epochai, 1917–1940), bendraautorii.

netrukus – Galinio ir Kazio Umbraso bandomasis vadovėlis *Lietuvių literatūra X klasei* (1966). Jono Riškaus ir Umbraso *Lietuvių literatūros vadovėlis IX klasei*, skirtas senajai literatūrai (į vadovėlį įtraukta ir tautosakos dalis), išėjo tik 1968 m.

Nors pagaliau atsiradę vadovėliai turėjo stipriai pagelbėti mokymo procese – visų pirma išlaisvinti mokytoją nuo pokariu įsivyravusio užrašų diktavimo „metodo“, jie sulaukė nemažai pastabų¹⁴:

Vadovėliai rašomi sunkia, nepatrauklia ir neemocinga kalba. [...] Sunku buvo dirbti pokario metais, kai nebuvo literatūros vadovėlių. Atsirado vadovėliai, dirbti lengviau, bet įsigalėjo kita blogybė – schematizmo ir kalbos štamų liga: mokiniai įpranta rašyti ir kalbėti vadovėlių frazėmis, dažnai ir pačių kūrinių neskaito“ (Naušėdas 1963).

9-ojo dešimtmečio pradžioje Vincas Auryla, aptardamas to meto literatūros dėstymo mokyklose situaciją, taip pat akcentavo vadovėlių, smarkiai atsiliekančių (nors jie buvo dažnai atnaujinami, perleidžiami) nuo pakitusios mokymosi situacijos, trūkumus:

Aprašomąją-informacinę darbo kryptį literatūros pamokose, matyt, skatina ir faktografija apkrautos mokymo programos ir vadovėliai. Mokyklinis literatūros kursas labai susausintas, suchemintas, o atskiri kūriniai nagrinėjami vienpusiškai, dažniausiai įsprausti į siaurus teminius rėmus, pateikiamas trafaretiškas rašytojų kūrybos ir raidos proceso interpretavimas“ (Auryla 1980: 56).

Situacijai esmingiau nekintant, kritikos nestigo ir vėliau (pvz., žr. Zobotka 1985: 21–23).

Programose ir vadovėliuose pateiktas pernelyg platus dalyko kursas buvo itin dažna su lituanistinio mokymo turiniu susijusių straipsnių tema. Dažnas priekaištas – orientavimasis į aukštosios mokyklos lygį, ambicingas noras platu akademinį lietuvių literatūros vaizdą perteikti mokiniams. Lituanistė Bronė Katinienė piktinosi:

¹⁴ Pasak Teresės Bukauskienės, visuose skirtingų autorių rengtuose vadovėliuose nestigo trūkumų, jie nuolat „vijosi“ programas, trūko sistemingumo, ryšių tarp skirtingų vadovėlių ir klasių. Plačiau žr.: Bukauskienė 1984.

Pergrūstos medžiaga programos, pergrūsti ja vadovėliai (kaipgi kitaip – jie turi atitikti programą!); visas vidurinės mokyklos kursas – miniatiūra aukštosios mokyklos: tiek programa, tiek vadovėliai – daugeliu požiūrių sutrumpintas konspektas ar išrašas“ (Katinienė 1961).

Dėl perdėto faktų dėstymo, neatsižvelgimo į mokinių poreikius kritikuoti ir patys mokytojai. Antai Eufemija Savickaitė (rengusi aukštesnių klasių programas iki 1963 m.) 1960 m. straipsnyje rašė:

didžiausias literatūros dėstymo trūkumas yra tas, kad iki šiol žymi dalis literatūros mokytojų (o iš dalies ir literatūros programa taip orientavo) stengėsi duoti kuo daugiau faktų apie rašytoją, apie kūrinį, kuo smulkiau išnagrinėti veikalą, neatsižvelgiant į tai, kiek toks nagrinėjimas padeda mokinių moraliniam, estetiniam ir politiniam vystymuisi, kiek literatūros kūrinio herojai, jų išgyvenimai mokiniams artimi ir suprantami pagal jų amžių ir išprusimą. Pasitaikęs literatūros dėstymo schematizmas ir pernelyg didelis sociologizavimas sumenkina literatūros emocinį poveikį, o užduočių bei įvairių klausimų gausumas ir vienodumas, neverčiąs giliau pažiūrėti į kūrinį, jo herojus ir į patį save, nekelia mokinių susidomėjimo literatūra (Savickaitė 1960).

Neretai kritikuotas ir senosios literatūros kursas – kaip sunkiai suprantamas jauniems (8, 9 klasės) mokiniams, pvz.: „Pastebėtina, kad nelengva devintokams išdėstyti K. Donelaičio „Metus“, vargiai dešimtokai suvokia Maironio lyriką. Dėl savo amžiaus ypatybių šešiolikmetis negali suvokti šių rašytojų kūrybos visumos [...]“ (Šidlauskas 1983: 41). Nepaisant kritikos, kursas netgi plėtėsi, įtraukta daugiau siūlytinių nagrinėti autorių¹⁵.

Vadovėlių rengėjai dažnai sulaukdavo kritikos ir dėl ideologinių trūkumų. Pvz., Šepkaus XI klasei skirta vadovėlio (1970) recenzijoje teigiama:

Ne visur vadovėlyje reikiamai sudėti idėjiniai akcentai. Pavyzdžiui, monografijoje apie S. Nėrį beveik neaptarta poetės idėjinė evoliucija, neatskleistas jos pasaulėžiūros turinys. Charakterizuojant poetės pasaulėžiūrą, pasitenkinama labai bendro pobūdžio kalbomis apie tai, kad ji buvo nuoširdi, jautri, mylėjo žmones ir gyvenimą ([L. Šepkaus lietuvių literatūros...] 1972).

15 1957 m. programoje minimi Jono Bretkūno raštai, 1967 m. – Mykolas Lietuvis ir Danielius Kleinas.

Dalis tokių buvo pastebimi ir šalinti, redaguoti dar rengimo etape, dalis kritikuota po vadovėlio pasirodymo, o dalis jau nebevadinti trūkumais – tai galėjo liudyti ideologinės kontrolės laisvėjimą.

Dėl vadovėlių rengimo kildavo ir asmeninių konfliktų. Vienas tokių susijęs su 1970 m. pasirodžiusiu Šepkaus *Lietuvių literatūros vadovėliu*. Šis vadovėlis 1974 m. autoriui pelnė respublikinę premiją, tačiau jo skyrius „Tarybinės lietuvių literatūros žanrų raida“ buvo rengtas orientuojantis į tuo metu kurtą naują literatūros programą aukštesnėms klasėms ir konsultuojantis su ją rengusia Norkevičiene, tuo metu paraleliai rašusia ir disertaciją. 1986 m. gegužės 7 d. Norkevičienė, reaguodama į Šepkaus Švietimo ministerijai adresuotą raštą „Literatūros vadovėlių rengimo klausimu“, pateikė paaiškinimą tuometiniam LTSR Švietimo ministrui Valentinui Spurgai, kuriame taip nupasakojo anuometinį konfliktą su vadovėlių autoriumi:

1966–1968 m. parengusi naują aukštesniųjų klasių literatūros programą, ėmiau rengti disertacinį darbą „Literatūros mokymas žanriniu principu XI klasėje“. 1969 m. birželio mėn. 163 mašinraščio puslapių eksperimento aprašymą, turintį sudaryti disertacijos pagrindą, padaviau L. Šepkui, kad jis susipažintų ir pareikštų pastabas. Susitarėme, kad darbas bus grąžintas po dviejų savaičių. L. Šepkus jo negrąžino. Rugsėjo mėn. laišku pareikalavau darbą skubiai grąžinti. Drg. L. Šepkus laiške, datuotame 1969 09 30 (jo originalą galiu pateikti), mano darbą grąžinti atsisakė, motyvuodamas, jog (cituoju) „nesinori trukdytis laiką, jį persirašant“.

Įsitikinusi drg. L. Šepkaus nesąžiningumu, skubiai parengiau straipsnius spaudai. Pasirodžius vadovėliui, teko keisti disertacijos turinį ir struktūrą. Darbas užsitęsė iki 1974 m. (tais pačiais metais L. Šepkaus vadovėlis pristatytas premijavimui). Savaiame aišku, iškilo disertacijos originalumo klausimas. Jį tirti Vilniaus universiteto Lietuvių literatūros katedra pavedė dėst. B. Katinienei. Kadangi pateikiau įtikinančią medžiagą, buvo pripažintas mano darbo savarankiškumas ir leista disertaciją ginti ([Reginos Norkevičienės paaiškinimas...] 1986).

Be programų ir vadovėlių, mokyklai buvo rengiamos papildomos – garsinės bei vizualinės – mokymo priemonės. Svarbesniems rašytojams imti kurti mokomieji filmai¹⁶, kurtos ir mokomosios televizijos laidos, skirtos mokyklinei

16 Dalis jų ir šiandien prieinami internete, pavyzdžiui, pirmasis, 1964 m. kurtas filmas apie Salomėją Nėrį: https://www.youtube.com/watch?v=RYvrLxmLSos&ab_channel=Lietuvos_nacionalinisradijasisirtelevizija [žiūrėta 2023 07 12].

literatūrai aptarti. Viena tokių laidų, skirta vyr. klasių moksleiviams, buvo rengiama Abraitytės ir vadinosi „Už vadovėlių puslapių“. Litanistė prisimena, kad po laidos, skirtos Justino Marcinkevičiaus poezijai ir dramoms (akcentuojant Lietuvos kūrimą dramoje *Mindaugas*), kilo suirutė LKP CK – dėl „Sovietų Sąjungą griaunančios TV mokomosios laidos“ kreiptasi į Švietimo ministeriją, LTSR Radijo ir TV komitetą, galiausiai į Abraitytės tuometinės darbovietės – Mokyklų mokslinio tyrimo instituto – direkciją. Mokytoja, manydama, kad laidos veikiausiai niekas nė nematė, pateikė jos scenarijų ir po daugybės skambučių ir skundų tąsyk griežtesnių sankcijų išvengė (Abraitytė 2006: 121–122).

Sistemos kontrolė vs. konkretaus mokytojo praktika

Vertinant mokymo turinio kaitą sovietmečiu svarbu nepamiršti dvilypumo tarp formalių reikalavimų ir realios mokymo(si) praktikos: viena buvo deklaruojama viešuose dokumentuose, o kita, kaip mokytojai, o ir mokiniai, nepaisydami anksčiau aptartos kontrolės, bandė tai reprezentuoti ir interpretuoti pamokose. Panevėžyje dirbęs lituanistas Arnoldas Simėnas teigia į programą žiūrėdavęs kūrybiškai, stengdavęsis praleisti ar greitai prabėgti labiau ideologizuotus kūrinius (Savickienė 2022); lituanistė Bronė Katinienė prisimena, kaip laviruodavo tarp oficialių reikalavimų ir siekio dėstyti nesovietizuotą lietuvių literatūros – kartu ir Lietuvos istorijos, kadangi sovietmečiu lituanistams dėl istorijos pamokose išaugusio dėmesio SSRS istorijai teko ir „neoficialus“ Lietuvos istoriko vaidmuo – variantą:

Sėdžiu ligi išnaktų, kurpiu pamokų planus su vis labiau akcentuotais auklėjamaisiais tikslais ir žiūriu, kad nė vienam rašytojui, nė vienai temai nebūtų per daug – lygiai tiek, kiek reikia įrašyti dienynuose. [...] Planai, įrašai į žurnalą turi būti pagal nurodymus, o pamokoje – kaip Dievas duos. Jei kontroliuotojų nėra, kas uždraus su J. Biliūno „Liūdna pasaka“ nuklysti į 1863 m. sukilimą, pakalbėti apie spaudos draudimą, „Aušrą“, J. Basanavičių, pro kurio įsteigtą Mokslo draugijos pastatą Antakalnyje dažnai praeiname (Katinienė 2010: 312).

Pedagogė Abraitytė, ne sykį sulaukusi kritikos ir sankcijų dėl „ideologiškai nepriimtino“ elgesio pamokų metu¹⁷, prisimindama sovietmečiu vestas pamokas išskiria „ritualus“ (privalomą programinę duoklę ideologijai, politinį švietimą) ir juos keičiančias neformalias, kūrybingesnes pamokas ar pamokos dalis. Pvz., Nėries gyvenimo ir kūrybos ideologinio lūžio – pareiškimo *Trečiajame fronte* – temą, kuri buvo akcentuojama mokyklinėje medžiagoje, mokytoja teigia stengusis prabėgti formaliau, o ir mokiniai netrukus perprasdamo santykį tarp oficialių reikalavimų (politizuoto literatūros dėstymo) ir dėmesio tekstų estetikai, įsitraukdavo į „žaidimą“, imdavo, pvz., skaityti Nėries pareiškimą perdėtai patetiška („betonine“) intonacija, jį parodijuoti, ilgai nedelsę patys pereidavo prie estetiškai vertingesnės lyrikos deklamavimo ir nagrinėjimo (Abraitytė 2006: 199–200). Kitas pavyzdys – vienam mokiniui uoliai aiškinant Žemaitės *Marčią* kaip klasių kovos pavyzdį, mokytoja reaguoja ironiškai („Na, žinai, trūksta tik raudonos staltiesės ir grafino!“), o klasė netrunka įsitraukti: – „Žinoma, „Marčioje“ klasių kova! – Netgi revoliucinė! – Ginkluota! – Katrė taigi su kočėlais!!!“, idem, 82).

Tai tik keli drąsesnio ir kūrybiškesnio santykio su oficialiais reikalavimais liudijimai. Vis dėlto šiandien sudėtinga apibendrinti, kokia mokytojų dalis elgėsi drąsiau ir lanksčiau, o kokia uoliau pakludavo partinei linijai – kiekvienas atvejis priklausė ir nuo mokytojo asmenybės, santykio su mokiniais, ir nuo laikotarpio, mokyklos ir jos vadovų, palankiau susiklosčiusių aplinkybių.

Baigiamosios pastabos

Literatūros mokymo(si) turinys sovietmečio Lietuvos mokykloje smarkiai priklausė nuo konkrečių švietimo lauke aktyviau veikusių asmenybių (vadovėlius, chrestomatijas rengusių autorių, aukštesnių klasių koncentro programų rengimą prižiūrėjusių Mokyklų mokslinio tyrimo instituto darbuotojų, literatūrologų, aktyvesnių mokytojų), jų santykio su Švietimo ministerija, o šios vadovų – su partiniu aparatu, LKP CK.

17 Abraitytei priekaištauta dėl mažiau konformistinės laikysenos, drąsesnių straipsnių spaudoje, mokykloje organizuojamų „Poezijos pusvalandžių“, kurių metu akcentuota Lietuvos, tėvynės meilės, tautiškumo tematika (pasitelkiant Marcinkevičiaus, Martinaičio tekstus). Ji teigia buvusi priversta palikti Vilniaus 23-ąją vidurinę mokyklą (joje dirbo 1966–1971 m.). Žr.: Abraitytė 2006: 100–103.

Lietuvių literatūros pamokose, viena vertus, skatinta ieškoti komunistinę ideologiją atitinkančių liaudiškumo, klasių kovos, ateizmo, sovietinio patriotizmo aspektų kūrinuose, kita vertus, jau nuo Atlydžio ėmė didėti dėmesys ir kūrinių meniniams bruožams.

Ir vadovėliai (pasirodę tik Atlydžiu), ir mokyklinės programos vėlyvuojų sovietmečiu sulaukė kritikos dėl perdėto kūrinių sociologizavimo, dogmatiško, tiesmuko, schematiško jų interpretavimo, turinio platumo (perkrovimo) ir akademiškumo, menko dėmesio pačiam mokiniui, jo kaip individo poreikiams.

Literatūrai mokyti skirtos medžiagos rengimą vėlyvuojų sovietmečiu galima apibūdinti kaip tarpasmenines ir tarpinstitucines derybas konkrečiomis literatūros ir švietimo laukų sąlygomis, sėkmingesnius ar mažiau sėkmingus bandymus mažinti dėmesį ideologizuotai sovietinei literatūrai, mainais didinant estetiškai vertingesnių kūrinių ir autorių skaičių. Vis dėlto šios derybos ne visada baigdavosi sėkmingai, kiekvieno indėlis buvo nevienodas, o ir požiūris į tai, ką laikyti sėkme, skyrėsi.

LITERATŪRA

„Aptartas mokyklų inspektavimo klausimas“ [Apie Lietuvos TSR Švietimo m–jos organizuotą mokyklų inspektorių seminarą. Darbų apžvalga.], *Tarybinis mokytojas*, 1959, 101 (418), 2.

„Rimtai peržiūrėti literatūros programas“, Vilniaus mokyklų lietuvių kalbos ir literatūros mokytojų laiškas redakcijai, Em. Mackevičienė, V. Motiejūnas, Ant. Kazlauskas, P. Steponavičius, *Tiesa*, 1957, 43 (4257), 2.

„Stengdavomės laikytis Hipokrato priesaikos – svarbiausia nekenkti!“: Lituaniškę, socialinių mokslų daktarę docentę Reginą Kuzmaitę-Norkevičienę kalbina Saulius Vasiliauskas, *Colloquia*, 52, 2023, 176–201.

Abraitytė Laima 2006. *Atsigręžus: iš mokytojos užrašų*, Vilnius: Margi raštai.

Auryla Vincas 1980. „Literatūros dėstymas mokykloje ir dabartis“, *Komunistas*, 8, 55–60.

Bourdieu Pierre, Wacquant Loïc J. D. 2003. *Įvadas į refleksyviąją sociologiją*, iš anglų k. vertė Vilija Poviliūnienė, Vilnius: Baltos lankos.

Bruzgelevičienė Ramutė 2008. *Lietuvos švietimo kūrimas 1988–1997*, Vilnius: Sapnų sala.

Bukauskienė Teresė 1984. *Lietuvių literatūros mokymo raida (1905–1970)* [rankraštis], Lietuvos centrinis valstybės archyvas, LTSR Švietimo ministerijos Mokyklų mokslinio tyrimo instituto fondas, R-898, ap. 1, b. 1071.

Būtėnas Julius 1992. „Smūgiai ir atgaiva“, in: *Rašytojas ir cenzūra*, sud. Arvydas Sabonis, Stasys Sabonis, Vilnius: Vaga, 18–35.

Būtėnas Julius 1978. „Taip gimė literatūros vadovėlis“, parengė Antanas Bieliauskas, *Tarybinis mokytojas*, 92 (2387), 4.

Būtėnas Julius 1957. *Lietuvių literatūros vadovėlis*: I dalis, Kaunas: Valstybinė pedagoginės literatūros leidykla.

- Dobrovolskis Bronius 2009. „Iš ugdymo raidos istorijos“, *Acta Paedagogica Vilnensia*, 22, 193–197.
- Gumbinaitė Valė 1958. „Kas gera ir taisytina literatūros vadovėlyje“, *Panevėžio tiesa*, 89 (1979), 3.
- Jovaiša Leonas 1998. „Ugdymo patirties skleidimas“, in: *Antanas Mockus: tautosakininkas, pedagogas, kultūros veikėjas*, sud. Valerija Mockienė, Regina Norkevičienė, Vilnius: Valstybinis leidybos centras, 200–204.
- Katinas R. 1973. „Iš klasinių pozicijų“, *Tarybinis mokytojas*, 94 (1869), 2.
- Katinienė Bronė 2010. *Ilga kelionė: atsiminimų fragmentai*, Vilnius: Lietuvos rašytojų sąjungos leidykla.
- Katinienė Bronė 1961. „Tai turi rūpėti visiems“ [Atsiliepiamas į R. Pakalniškio str. „Eilėraštis ar jo surogatas“, išsp. *Literatūroje ir mene* 1961 05 06], *Literatūra ir menas*, 21 (759), 3.
- Kašauskienė Vanda 2002. *Lietuvos mokyklos sovietizacija ir priešinimasis jai 1940–1964 metais*, Vilnius: Lietuvos istorijos instituto leidykla.
- Lukšienė Meilė 1998. „Pedagogikos institutas“, *Ugdymo problemos*, IV (XXXI), 11–21.
- Norkevičienė Regina 2007. *Literatūrinis lavinimas XX a. II pusė*, Vilnius: Vilniaus pedagoginis universitetas.
- Norkevičienė Regina 2020. *Nuo Lėvens iki Nėries*, Vilnius: Homo liber.
- Nausėdas Vladas 1963. „Programa – mokytojas – mokinys“, *Literatūra ir menas*, 7 (849), 3.
- Savickaitė Eufemija 1960. „Daugiau tikro kūrybiškumo literatūros pamokose“, *Tarybinis mokytojas*, 91 (513), 2–3.
- Savickienė Daiva 2022. „Mokytojai sovietmečiu. Jaunosios kartos stuburą formavo drąsiausi“ [pokalbis su Arnoldu Simėnu], *Panevėžio balsas*, 2022 08 01, prieiga internete: <https://sekunde.lt/leidinys/paneveziobalsas/mokytojai-sovietmeciu-jaunosios-kartos-stubura-formavo-drasiausi/> [žiūrėta 2024 11 11].
- Šepkus Lionginas 1955. „Dėl literatūros teorijos dėstymo VIII–XI klasėse“, *Tarybinė mokykla*, 6, 6.
- Šidlauskas A. 1983. „Kai prabyla klasika“ [apie literatūros dėstymą mokyklose], *Naujos knygos*, 4, 41.
- Šidlauskas Aleksandras 1966. „Ieškokime naujų kelių“, *Literatūra ir menas*, 24 (1022), 2.
- Zabotka Antanas 1985. „Darbas su literatūros vadovėliu X klasėje“, *Tarybinė mokykla*, 9, 21–23.

ŠALTINIAI

- Būtėnas Julius 1957. *Lietuvių literatūros istorija: vidurinėms mokykloms*, Kaunas: Valstybinė pedagoginės literatūros leidykla.
- Lietuvių k. ir literatūros metodinės komisijos posėdžio protokolas, 1967 09 18, iš asmeninio Reginos Norkevičienės archyvo.
- L. Šepkaus „Lietuvių literatūros vadovėlio III dalies“ (X ir XI kl., tarybinė lietuvių literatūra) recenzija [recenzavo J. Bačiulis], 1958 12 29, Lietuvos centrinis valstybės archyvas, R. 762, ap. 6, b. 1487, l. 425.
- L. Šepkaus lietuvių literatūros vadovėlio XI klasei recenzija, 1972, Lietuvos centrinis valstybės archyvas, R-898, ap. 1, b. 528, l. 45.
- Mokyklų valdybos inspektoriaus Jono Mikelinso pažyma dėl egzaminų eigos Plungės rajono mokyklose, 1960 06 20, Lietuvos centrinis valstybės archyvas, R-762, ap. 6, b. 1751, l. 79.
- P. Cvirkos ir J. Žemaitės kūrinių, paruoštų „Mokinio bibliotekos“ leidimui, recenzija, 1956, Lietuvos centrinis valstybės archyvas, R. 762, ap. 6, b. 1487, l. 30–31.

- Pasitarimas Literatūros ir meno redakcijoje literatūros dėstymo klausimais, 1966 11 29 [protokoluota ranka], iš asmeninio Reginos Norkevičienės archyvo.
- Pastabos dėl atsiliepimų apie lietuvių literatūros programas bei vadovėlius (rankraštis), 1970 12 10, iš asmeninio Reginos Norkevičienės archyvo.
- Pastabos dėl atsiliepimų apie lietuvių literatūros programas bei vadovėlius, 1972, Lietuvos centrinis valstybės archyvas, R. 898, ap. 1, b. 528, l. 31.
- Reginos Norkevičienės paaiškinimas dėl L. Šepkaus rašto „Literatūros vadovėlių rengimo klausimu“, adresuotas LTSR Švietimo Ministrui Valentinui Spurgai, 1986 05 06, iš asmeninio Reginos Norkevičienės archyvo.
- Vidurinių mokyklų programos: Lietuvių kalba ir literatūra VIII–XI klasei*, Kaunas: Valstybinė pedagoginės literatūros leidykla, 1960.
- Vidurinių mokyklų programos: lietuvių kalba ir literatūra VIII–XI klasei*, Kaunas: Valstybinė pedagoginės literatūros leidykla, 1961.